

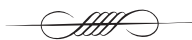
A részvétel fogalom társadalomelméleti összefüggései

– The Definition of Participation and Social Theory –

Keywords participation, civilizational process, social capital, civic society, community relations, associations, social theory

Abstract

In our research (UTASI 2013), we have considered the chances of the reformation of democracy through communal life and civic participation, since it would be an urgent necessity of present-day Hungarian society. This paper attempts to find how participation – an essential prerequisite for the interaction between the individual and the political system – could be defined by certain theoretical models and put in a broader social context. In our research, three main models were used: the civilizing process, the concept of social capital and the theories of civic society. However, it is not possible to explain all aspects of the problem with these models; therefore we have intended to analyse the concept of participation in a meta-theoretical framework (SÍK 2011) and point out the possible research questions for future investigation.

1. Bevezetés

A kutatásunk vezérfonalát a következő, egyszerű tézis adta: a közösségi kapcsolatok igénye, és a közösségi élet a demokrácia megújításának esélyét jelentik (az eredmények összefoglalásához lásd a kutatás zárókötetét: UTASI 2013). Ezt a tézist többféleképpen lehet kibontani és elméleti szinten általánosítani, attól függően, hogy az egyén és demokrácia között található területet milyen társadalomelméleti kategóriák mentén bontjuk fel, pontosabban, hogyan képzeljük el az egyén és a demokratikus politikai rendszer közötti kölcsönhatást. A kutatási kérdésünk így már pontosabb megvilágításba kerül, ugyanis nyilvánvalóvá válik, hogy az egyén szintjén értelmezett szocialitás világából egészen a politikai rendszer szintjén értelmezett szocialitás világáig el kell jutnunk, amennyiben globálisan próbáljuk megragadni a tézisben rejlő felvetést. Nem túl meglepő módon az alapvető társadalomelméleti problémához jutunk így, vagyis a különböző szinteken értelmezett szocialitás átfogó elméletének problémájához. Persze egy empirikus irányultságú kutatásban nem létszükséglet a tudományterület magvát adó problémákat kerülni, de az eredmények bármennyire is egyértelmű diagnózist és választ jelentenek az alapvető kérdésünkre, vagyis a magyar demokrácia megújulási esélyére nézve, a nem túl biztató

kép mégis a reményteljes újbóli interpretáció feladatát ösztönzi, és ezt az elméleti keretek újbóli átgondolásával lehet elvégezni. A feladat tehát változatlan, pontosan megfogalmazása miatt szüntelenül ösztönzi az elméleti keretek fejlesztését és az empirikus anyag újbóli feldolgozását, ugyanis továbbra is az esélyt keressük.

A demokrácia megújításának esélye az egyéni szint irányából a részvétel fogalmával ragadható meg legegyszerűbben. Az állampolgári részvétel formális lehetőségei a rendszerváltás utáni magyar demokráciában megteremtődtek, sőt a gyülekezési és egyesülési jogok kiharcolása az állampárttal szemben a civil társadalom zászlaja alatt szövetkező társulások még a rendszerváltás előtt sikeresen kiharcolták (ARATO 1992). Az viszont továbbra is kérdéses, hogy a demokratikus játékszabályok formális jelenléte egy konszolidálódó, az állampolgári bizalomra érdemes demokratikus rendszerhez vezet, vagy a demokratikus intézményrendszer feltételei között az elit és a társadalom többsége által imitált normakövetés egy „színlelt demokráciát” eredményez (ILONSKY – LENGYEL 2009). A demokráciával kapcsolatos aggodalmak mellett talán markánsabbak azok a sokszerű élmények, melyek a rendszerváltás másik ígéretével, a piacgazdaságban megvalósuló jólét eljövételével kapcsolatosak. Amellett, hogy a nyugati példára elképzelt prosperáló gazdaság és jólét nem teremtdött meg, növekvő egyenlőtlenségeket, a leszakadó és elszegényedő csoportok növekedését, a szegénység bizonyos formáinak súlyosbodását megállapító kutatások egyenesen a civilizációs folyamat fenyegetettségét jelzik (FERGE 1999). A társadalom integrációját nem csupán a leszakadó csoportok veszélyeztetik, a magyar társadalom értékszerkezete (TÓTH 2009) és a bizalmas kapcsolatok szűkülése (UTASI 1996) az alrendszerek által integrált csoportok esetében rámutatnak a magyar társadalom gyenge kohéziójára. A részvétel kérdéskörét vázlatosan ez a három terület övezi, tehát egyrészt a demokrácia állapota, másrészt a részvételt is meghatározó egyéni létfeltételek megléte, végül a magyar társadalom szerveződési képessége vagy integrációja. A következőkben ezt a vázlatos képet szeretném két megközelítésben is árnyalni, elsőként számba venni néhány lehetőséget, amiben ezt a hármas struktúrát finomítani lehet, majd ezen lehetőségek mérlegeléséhez a részvétel problémáját elhelyezni egy nagyobb érvényességi igényű társadalomelmélet szintjén (SÍK 2011). Jelen dolgozatban az elméleti lehetőségeket csak nagyon vázlatosan és a szigorú elmélettörténeti igényességet mellőzve tudom áttekinteni, a cél csupán a probléma gerincét jelentő összefüggések tisztázása és a vázlatosan megragadott értelmezési irányokban rejlő lehetőségek körvonalazása.

2. Megközelítésmódok a részvétel jelentőségének megállapításához

A részvétel kérdését elsősorban a részvételi demokrácia elvén keresztül közelíthetjük meg, ami a képvisleti demokráciához képest az állampolgárok közvetlen részvételének különböző lehetőségeit intézményesítő módszerekre helyezi a hangsúlyt. Ez a politológiai megközelítés ugyanakkor csak nagyon korlátozott mértékben teszi megfigyelhetővé és mérhetővé azon jelenségek körét, melyeket a változatos cselekvési lehetőségekkel rendelkező állampolgár és a politikai rendszer közötti eseménytérén lehetséges kölcsönhatások formáiban lehet meghatározni. A részvételi demokrácia bizonyos intézményeit szándékolt értelme szerint igénybe vevő cselekvések köre ugyanis nem meríti ki például a társadalmi tőke vagy a civil társadalom elméleti által feltételezett hatásmechanizmusok körét, ezek az elméletek ugyanis az intencionalitáson túli funkcionális összefüggéseket feltételeznek. Ennek értelmében a demokratikus részvétel fogalmát felválthatjuk egy intézményi szempontból differenciált részvétel fogalmával, ami a cse-

lekvések egy szélesebb halmazát határolja körül, tekintettel arra, hogy bármilyen többé-kevésbé intézményesült keretek között fenntartott cselekvési lehetőségekben való részvételt elemzendő jelenségnek tartunk. Egy ilyen részvétel fogalom ugyanakkor nem zárja ki például azokat a mélyen gyökerező kulturális intézményeket, amiket a család, illetve a rokonság jelent, vagy azokat a szervezeti kereteket, melyek például a munka világát intézményesítik. Ezt a feladatot, tehát a részvétel definiálását, ugyanakkor kategoriális lehatárolásokkal elvégezhetjük, ha az általános fogalmat az alapproblémánk keretét jelentő modellekben helyezzük el. Ezek a modellek többé-kevésbé explicit módon kijelölik, milyen részvételi formáknak lehet jelentősége, vagy a hozzájuk köthető módszertani gyakorlaton keresztül, vagy az elmélet szerkezetébe foglalva.

2.1 Egyéni szükségletek modellje

Az állam és az állampolgár közötti viszonyt a jogrendszer fekteti le, a politikai jogok elvben lehetővé teszik az állam ügyeiben való részvételt, ez a lehetőség viszont mindkét oldalról akadályokba ütközhet, vagy az állam nem biztosítja a valódi lehetőségét, vagy az állampolgár nem hajlandó élni a jogaival. Ha ezt a viszonyt egy szociológiai irányból akarjuk megközelíteni, akkor a civilizáció és állam viszonyára kell koncentrálnunk, vagyis egy olyan megközelítésre kell reflektálni, ahol az emberi együttélés alakulásának folyamatában a legfontosabb szereplő az állam, ami funkciójára ebben az összefüggésben tett és tesz szert (FERGE 1999). Ferge a civilizációt az emberi együttélés általános kereteként azonosítja, ami a társadalom hierarchikus szegmenáltisége, a nem azonos életfeltételek miatt többféle együttélési minta párhuzamosságát jelenti. Ennek ellenére viszont a civilizációnak vannak domináns ágensei és a viselkedési mintáknak diffúziója, melyek egy történeti keretben bizonyos iránnyal rendelkező fejlődésként írhatóak le. Elias nyomán ez a fejlődési folyamat a belső kényszerű represszióját jelenti a következmények racionálisabb számításba vétele miatt, az együttélés pacifikálását, aminek a domináns formái kezdetben a mindig kifinomultabb udvari kultúra kereteiből kilépve terjedtek el. Ferge éppen ezért hangsúlyozza az életfeltételbeli különbségeket és a diffúzió kérdését, ha ugyanis a domináns együttélési módok, melyek a modern állam erőszakot monopolizáló funkciója mellett alakulnak, egy a többség számára nem elérhető életforma kereteiben jöttek létre, akkor pontosan a kényszereket közvetítő állam (és más civilizációs ágensek, melyek a legkritikább esetben függetlenek az államtól) szerepe válik központivá. Vagyis: „ha a körülmények nem elég hasonlóak fent és lent ahhoz, hogy hasonló követelményeket támasszanak és hasonló habitusokat tegyenek racionálissá, akkor vagy egyáltalán nem működnek a transzferek, vagy csak torzult átvétel lehetséges” (FERGE 1999. 1158.). Az alapvető kérdés ennek nyomán, hogy mi teszi lehetővé, hogy az egyén a civilizációs folyamatban részt tudjon venni. Egyéni szinten mik a feltételei ennek, ugyanis a társadalom integrációját, amit az együttélés kereteit jelentő civilizációs minták tesznek elsősorban lehetővé, minden leszakadó csoport veszélyezteti, vagyis a civilizált élet lehetőségét elvben mindenkire ki kell terjeszteni.

Ha kutatási kérdésünket a civilizációs folyamat fentebb értelmezett paradigmájában tesszük fel, akkor a részvétel problémája kielégíthetően azonosítható a demokrácia formális játékerében való részvétellel, amit a jogrend intézményesít. Vagyis a politikai jogok, melyek a civilizálódásban főszereplő állam által biztosítva vannak, a részvétel elsődleges feltételrendszerét jelölik ki, vagyis azokat a viselkedési mintákat, melyek dominánsak és kívánatosak a társadalmunkban, ha az interakciók a politikai érdekek befolyásolására irányulnak. Ehhez persze olyan állampolgárookra van szükség, akik részben rendelkeznek a részvétel objektív lehetőségeivel, az illeszkedő diszpozícióik kondicionálódtak (habitus), és ésszerű választás számukra a demokratikus normák

követése és a részvételi formák gyakorlása. Ezeket a feltételeket az egyéni szükségletek szintjén lehet nyomon követni, vagyis a részvétel peremfeltételeinek kérdését úgy feltenni, hogy melyek azok a szükségletek, melyek teljesülésével a civilizált, demokratikus gyakorlatokban részt lehet venni. A másik lehetőség természetesen az, hogy az állam által garantált intézményi feltételeket vizsgáljuk, de mivel ebben a paradigmában az állam a legfontosabb ágens, az egyéni létfeltételek kritikáján keresztül is az állam által garantált feltételek kritikájához jutunk.

A megközelítés alapvető problémáját a létfeltételek és szükségletek megállapítása jelenti. Ha a civilizációs folyamat általunk vizsgált részösszefüggése a demokratikus részvétel, akkor egy olyan érvelés csapdájába kerülhetünk, hogy a részvételi praxis irányából, tehát a viselkedési minta megvalósulása felől próbáljuk megállapítani, hogy mik az egyéni feltételek. Vagyis feltételezzük azt, hogy a kialakult praxissal rendelkező csoportok életfeltételei körvonalazzák a feltételrendszert. Ennek alternatíváját jelenti, ha nem specifikáljuk a demokratikus praxisra a szükséges viselkedésminták körét, hanem az egyre táguló interakciós körökben való részvétel meglétét vizsgáljuk. Az egyéni szükségletekre vetítve ez egy olyan hierarchikus szükséglet-modellben képzelhető el, ahol az alapvetőbb feltételek teljesülése jelenti a magasabb rendű szükségletek feltételét. A Maslow-féle pszichológiai modell a probléma megoldásának egyik lehetséges változata, amiben az önmegvalósítás igénye, ami a feltételét jelenti a közösségi praxisnak, így az annak valamilyen módon részét képező demokratikus részvételnek is, a szükséglet-hierarchia csúcán található (UTASI 2013. 30–31.). Ha tehát az életkörülmények a fundamentális igényeket kielégítik, akkor olyan univerzálisabb igény is megjelenhet, ami az egyéni állapot-fenntartás szűkebb kereteit jelentő kapcsolati körökön túli interakciókat is lehetővé tesz. A különböző kapcsolati körök így az önfenntartás szintjeinek funkcióiban differenciálhatóak (a szolidaritás-hálóktól a multiplex kapcsolatokat jelentő családig), vagyis az igények és szükségletek szempontjából lehet meghatározni az egyént körülvevő kapcsolati köröket, így azok jelentőségét. Például bizonyos esetben rokoni kapcsolatokon keresztül működő transzferek a fiziológia igényszint kielégítését vagy hiányait kompenzálhatják, anyagi segítséget jelenthetnek, de ugyanakkor az elismerés (önbecsülés, presztízs) igényeit már nem garantálják (sőt), így pedig a közéleti cselekvés lehetősége is akadályokba ütközik, mivel ez elsősorban a társas és az elismerésre vonatkozó szükségletek kielégítésének teljesülését és az önmegvalósítás igényét feltételezik. Tehát a demokratikus vagy civil értékekkel jellemezhető civilizációs minták az egyéni szükségletek által differenciálható kapcsolati struktúrán keresztül épülhet be a megfelelő igényszint elemei közé.

Ebben a modellben láthatóvá válik a részvétel egyéni meghatározottságán keresztül mind az állam, mint civilizáló ágens szerepe, az egyenlőtlenségeket újratermelő társadalmi struktúra keretein belül, mind az egyén, aki a rendelkezésre álló kapcsolatain keresztül igyekszik fedezni a szükségleteit, amit az alrendszerhez való kapcsolódáson keresztül nem tud elérni. A modell háttérében a rendszerintegráció és a társadalmi integráció megkülönböztetése húzódik meg (CASTEL 1993), a megközelítés legnagyobb problémája pedig pontosan az, hogy a két integrációs mechanizmus által ábrázolt szint között nem árnyalhatóak a kapcsolódások. A civilizációs folyamat feltételezte diffúzió iránya, illetve az ezzel párhuzamosan fejlődő állam civilizáló tevékenységének az iránya is az egyén felé mutat, a visszacsatolást ebben a modellben nem tudjuk ábrázolni.

2.2 A társadalmi tőke modellje

Ezt a visszacsatolást a társadalmi tőke fogalma köré szervezett modellben már többé-kevésbé konkrét elképzelések szerint vagyunk képesek megfigyelni, sőt mérni. COLEMAN (1988.

14.) szerint a társadalmi tőke: „olyan entitások csoportja, amelyeknek két közös vonásuk van: mindegyik valamilyen társadalmi struktúra aspektusa, és mindegyik megkönnyíti e struktúrán belül a cselekvők – akár személyek, akár testületi aktorok – cselekvéseit”. Ehhez képest a bourdieu-i tőke-fogalom már differenciálja az aktorokat: „olyan erőforrásokról van szó, melyek egy csoporthoz való tartozáson alapulnak” (BOURDIEU 2004. 130.), vagyis a társadalmi tőke egy meghatározott cselekvő számára áll rendelkezésre. A fogalom tehát valamilyen módon a cselekvési lehetőségeket szimbolizálja egy társadalmi struktúrában, attól függetlenül, hogy az egyén társadalmi pozíciójához rendeljük a társadalmi tőke fogalmán keresztül a cselekvési lehetőségeket, vagy egy cselekvési tér egész hálózatát jellemezzük, a fogalom mindenképpen egy strukturális kontextusra referál. Az egyes elképzelések ugyan csoportosíthatóak a mikro- és makro-szintű szemléletük alapján (KMETTY 2012), de alapproblémánk szempontjából mégis az a döntő, hogy valamilyen cselekvőt egy strukturális keretbe ágyazzunk, vagyis hipotéziseket teszünk lehetővé a politikai rendszer és az egyének közötti cselekvési tér eseményeivel kapcsolatosan. A mikro-szinthez sorolható megközelítések és a makro-szintűek közötti döntő különbség persze rögtön felértékelődik, amint az egyének közötti cselekvési lehetőségek eltérései válnak kérdésessé. Itt éppen ezért elsősorban a makroszintű megközelítéseket szeretném számításba venni, ugyanis a bourdieu elméleti keretben tárgyalható összefüggések a későbbiekben elő fognak kerülni, és főként pedig azért, mivel a makro-szintű koncepciók jelentik a magját a nagy volumenű, nemzeti vagy több országra kiterjedő empirikus adatfelvételeknek, melyek a participáció társadalmi szerepét tárgyaló diskurzusok alapjait jelentik ebben a modellben.

A társadalmi tőke-koncepciók közül témánk szempontjából elsősorban a Putnam-féle változat lehet beszédes, mivel egy jellegzetes fejlesztéspolitikai diskurzus részét képezi (FÜZÉR et al. 2006), ami a hipotetikus cselekvőt tulajdonképpen el is helyezi az egyén-politikai rendszer spektrum politikai végén, mint fejlesztéspolitikai szakembert. Putnam-nél is a struktúrát jellemzi a fogalom: „a társadalmi szerveződés olyan jellegzetességeire vonatkozik, mint például a bizalom, a normák és a hálózatok, amelyek az általuk lehetővé tett koordinált cselekvés révén növelik a társadalom hatékonyságát” (idézi: FÜZÉR et al. 2006. 335.), emellett explicit módon emeli ki a probléma összefüggését a demokráciával. A társadalmi tőke ezzel egy olyan „beruházási” kategória lesz, ami elvben minden résztvevő számára könnyebbé teszi a cselekvést: „...a társadalmi kapcsolatok fontosak. Elsősorban azoknak, akik e hálózatok részei. A mikroökonómia nyelvén szólva, a hálózatoknak magán- vagy „belső” (sic!) hozadéka van” (idézi: FÜZÉR et al. 2006. 336.) A különböző hálózatokban való részvétel, ennek nyomán a bizalom és a sűrűsödő interakciókat eligazító normák látszólag függetlenül az egyének számára adott pozicionális különbségektől, kedvezőbb feltételei a cselekvésnek, mint egy alacsonyabb mértékű társadalmi tőkével jellemezhető közeg. A demokrácia szempontjából ebben a modellben tehát nem az egyéni cselekvőképességre tudunk koncentrálni, ami az állampolgári részvételben csúcsonyul ki, hanem egy olyan kontextuális tényezőre, ami ismét elsősorban az állami szereplők irányából működő hatások közegeként szolgál. A társadalmi tőkék így aszerint mérlegelhetőek, hogy mennyiben szolgálják azokat a fejlesztéspolitikai módszereket, melyeknek célja egy demokratikus állam működőképességének biztosítása. A demokrácia szempontjából így mindazoknak a részvételi formáknak, formális vagy informális tagságoknak, fontos szerepe lehet, melyek a társadalmi tőke növekedését eredményezik. A társadalmi tőke fogalmával az egyén és a politikai rendszer közötti eseménytér egy olyan aggregátummá válik, ami a cselekvők intenciói felett létrejövő szinten képes a kölcsönhatás irányait láthatóvá tenni, a társadalmi tőke ugyanis nem a cselekvők szándékai szerint nyeri el funkcióját, mivel nagyjából mindegy, hogy a horizontális társulásoknak mi az

értelem szerinti tartalmunk, vagy legalábbis explicit módon nem számol ezzel a társadalmi tőke koncepciója. Az egyéni szükségletek meghatározta demokratikus részvétel modellje mellett így egy olyan koncepcióhoz jutunk, ami nem a tényleges demokrácia realizálódását vizsgálja, ami elvben azonos a széleskörű társadalmi részvétellel, hanem egy demokratikus rezsim működési környezetét teszi megfigyelhetővé a társulások közegeiben. Ezzel lényegében egy olyan nézőponthoz jutunk, ami továbbra sem képes az intencionalitás szintjén működő különbségeket érdemben láthatóvá tenni, továbbá a társadalomtörténeti és kulturális összefüggéseket is elnagyolja, illetve a társulások révén kialakuló, funkcionálisan meghatározható entitás helyett egy olyan aggregátummal közelíti a hatásokat, mely a pontos működési mechanizmust fekete dobozban tartja. Persze amennyiben van a modern nyugati államoknak olyan fejlődési íve, ami univerzális összefüggéseket jelent változó történeti körülmények között, akkor a társadalmi tőke koncepciója érvényes lehet, de ezt a kérdést csak tágabb társadalomelméleti keretben lehetne megvizsgálni.

2.3 A civil társadalom modellje

A civil társadalom fogalmának sokrétű használata rámutat egy olyan problémára, ami az előző két modell (modell alatt továbbra is a participáció elhelyezésének kérdését értjük) esetében sokkal inkább egyoldalúan jelentkezett, vagyis a megfigyelői pozíció kérdésére. Ezt itt most különösen azért kell kiemelnünk, mert, ahogyan az a fogalomhasználat sokféleségén is megmutatkozik, egy erősen önreflexív diskurzusról van szó, tehát a valamilyen módon leírt civil társadalom egyik lehetséges önfigyelési formája pontosan a civil társadalom szemantikája. Ahogyan az egyéni szükségletek modelljében a civilizációs folyamat jelentheti a tágabb értelmezési kontextust és egy az állami szerepet kritizáló szociálpolitikai nézőpont a megfigyelői irányt, úgy a társadalmi tőke modellje mögött egy gazdasági modernizálódást és demokratikus konszolidációt kívánó aktor rejtőzik, e két modellben tehát közös az, hogy a modellált jelenségre az állam által kínált cselekvési lehetőségek közegeként tekintenek. Ezzel szemben a civil társadalommal kapcsolatosan az empirikus-analitikus irányultság, a normatív koncepciók és a politikai stratégiák egyaránt jelen vannak (KEANE 2004. 38.), vagyis a civil társadalom problémája komplex módon szövi át a társadalmi rendszer egészét, nem csupán egy technikai, leíró kategória, hanem a vizsgált közeg önleírásának, önfenntartásának egyik módja.

A civil társadalommal foglalkozó munkákat két nagyobb csoportba sorolhatjuk (HUSZÁR 2008): Az egyik ilyen csoportba azok a megközelítések tartoznak, melyek nem a társadalmi struktúrát differenciálják azáltal, hogy valamilyen értelemben lehatárolják a civil társadalmat más szféráktól, hanem a társadalmi berendezkedés egy típusára utalnak a fogalommal. Tehát a civil társadalom intézményrendszerének leírásával egy bizonyos társadalmi formációt írnak le, melyekben lehetséges a köz és magán birodalmának elkülönülése. A nézőpont a polgári társadalom nyugati modelljének az idealizálását jelenti, ami eltekint a polgári társadalom marxi kritikájától, és ezzel az egyéni szabadság feltételeinek megvalósulása szempontjából kitüntetett társadalmi berendezkedést univerzálisnak tételezi. Ez a generalista álláspont tehát a nyugati társadalmak intézményi formációjában megvalósuló civil társadalmat kész mintaként állítja az iszlám és poszt-szocilaista országok elé. Modellálandó problémánk szempontjából a generalista álláspont csupán a civilizációs folyamat modelljében elhelyezhető, az adaptálandó minták típusait bővítené. Vagyis a nyugati társadalomfejlődésben kialakult minták, melyek az állampolgári öntudatra és praxisra vonatkoznak, egy civilizációs hatás, illetve kulturális transzfer keretében a magyar társadalomban is mintaértékű válnak. A kifinomult, európai állampolgár viselkedésmódjának elemei az európai civilizáción alapuló értékközösség elemeiként jelennek meg

és válnak kívánatossá. Ez a kulturális transzfer bármennyire is fontos és ábrázolható például az egyéni szükségletek fenti modelljében, az ismertetett érvek miatt korlátozott érvényességű.

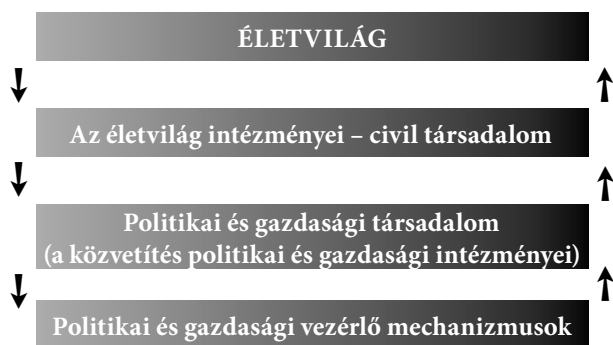
A civil társadalom elméleteinek másik csoportja ezzel szemben valamilyen formában az államtól (és gazdaságtól különböző), szervezett interakciók szféráját igyekeznek körülírni (HUSZÁR 2008). Ezek a minimalista nézőpontok számunkra azért előnyösebbek, mert a strukturális lehatárolással egy olyan elméleti teret nyitnak meg, mely az árnyaltabb modellalkotás és kategorizálás szempontjából szükségesnek látszik. Persze pontosan ezért kell a következőkben a minimalista koncepciókat abból a szempontból áttekinteni, hogy milyen lehetőséget teremtenek erre az árnyalásra.

Keane szerint a civil társadalom: „egy ideáltipikus kategória (Max Weber-i értelemben vett ideáltípus), egyrészt leírja, másrészt figyelembe veszi a törvény által védett nem-kormányzati intézmények komplex és dinamikus együttesét, amely erőszakmentes, önszerveződő, önreflexív iránnyal rendelkezik, és tagjai állandó feszültségben állnak egymással és az állami intézményekkel, mely utóbbiak „keretet szabnak”, korlátok közé szorítják és lehetővé teszik tevékenységüket” (KEANE 2004. 12.). A definíció alapján egy az intézményi viszonyok és a feszültségben álló szereplők között feszülő cselekvési térről beszélhetünk, a koncepció szerint az államot mind a cselekvési tér szereplőjeként, mind fenntartójaként lehetséges szerepeltetni, vagyis az önszerveződő módon alakuló társulások egy jogilag garantált intézményi közegben képesek a politikai rendszerhez kapcsolódni. A Keane által körvonalazott ideáltípus persze ilyen formán nem nyilatkozik a társadalmi struktúráról, az ideáltípus által lehetővé tett kategoriális lehatárolás a strukturális-funkcionális összefüggéseket nem ragadja meg, szociológiai szempontból az a weberi megoldás, ami a társadalmi intézményeket nem közvetlenül, hanem benne foglalt cselekvések értelmi tartalma szerint különíti el. Keane jelentősége számunkra viszont pontosan ez, vagyis eldöntendő kérdésként érdemes tekinteni arra a problémára, hogy ideáltípushoz képest érdemes lehatárolni a civil társadalom kategóriájához sorolható részvételi jelenségeket, vagy pedig egy funkcionális, strukturális keretben meghatározott szerep szerint is lehetséges.

A korai Habermas nyilvánosság-elmélete, ami a civil társadalom koncepciójával rokonítható, funkcionális összefüggéseket is kiemel a strukturális lehatárolás mellett. A klasszikus nyilvánosság modellje szerint a magángazdaság alapját jelentő polgári családot körülvevő magánszféra és az államot övező közhatalom szférája között intézményesülő polgári nyilvánosság funkciója a közvetítés a burzsoá magánérdekeket integráló gazdaság és a politikai cselekvőket integráló közhatalom szférája között (HABERMAS 1993. 81–85.). A polgári nyilvánosság intézményei, melyek az irodalmi nyilvánosságból nőttek ki, tehát nem is elsősorban az állammal szemben sajátos igényekkel rendelkező politikai társulásokból, hanem a polgár kritikai szabadságának és képességének művelését intézményesítő társulásokból, idővel elfoglalták a helyüket a tulajdonjog alapján álló gazdaság és a közhatalmat gyakorló állam között. Ezt a funkciót, ahogyan korábbi formáját persze elveszítette a nyilvánosság (HABERMAS 1993), de a civil társadalom rendszer-integratív sémákhoz való funkcionális viszonyában továbbra is kérdés tárgya. Habermas ezt a kérdést későbbi munkáiban egy lényegesen komplexebb elméleti keretben dolgozta ki, így érdeklődésének homlokterében már a civil társadalom által megragadni kívánt jelenségek egészen más formában bukkannak fel: az életvilág racionalizálódásának és a rendszerek általi gyarmatosításának formáját öltik (HABERMAS 2011. 382–414).

Arato és Cohen a habermasi társadalomelmélet segítségével egy szociológia szempontból már számunkra megfelelően árnyalt civil társadalom elméletet hozott létre. Keane-hez képest tovább szűkítik a civil társadalom szférájának határait, ugyanis nem csupán az államot, hanem

a gazdaságot is kívül helyezik a kategórián. ARATO (1999. 54–56) szerint „a gazdaság és állam közötti társadalmi interakció szférájaként értelmezendő” civil társadalom az interakciók formája szerint mind a gazdasági és mind a politikai társadalomtól elkülönül. A politikai társadalom a hatalom megszerzésére és megtartására törekszik, többnyire ugyan a civil társadalomból nő ki, de a civil társadalom interakciói és szerepe élesen megkülönbözteti őket, a civil társadalom szerepe a befolyásra irányul, amit egy szabadabb társadalmi kommunikáció tud elérni. Ehhez hasonlóan különbözik a gazdasági társadalomtól, az állam és a gazdaság rendszerszerű mechanizmusai felé pedig a politikai és gazdasági társadalomhoz való viszonyán keresztül képes kapcsolódni. Mindemellett a civil társadalmat nem lehet a két lehatárolás után megmaradó jelenségek teljes körével azonosítani, a társulások viszonylataira és a szervezett kommunikációra kell a továbbiakban redukálni. A civil társadalom intézményesült elemei mellett a társadalmi mozgalmakat is kiemeli Arato, melyeknek az intézményes keretek szempontjából konstituív jelentőségük van. Az így meghatározott elemeket, melyek tulajdonképpen nem sokban különböznek a Keane által az ideáltípusba sorolt jelenségek körétől, ugyanakkor egy társadalomelméletileg definiált integrációs sémában is elhelyezik. A keretet Habermastól veszik át, vagyis az életvilág jelentette társadalmi integráció, illetve a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok által lehetővé tett rendszerintegráció között pozícionálható a civil társadalom jelenséggöre. Az állam és gazdaság esetében ugyanis a pénz és a hatalom médiumai teszik lehetővé az interakciót, míg másik felől az életvilág, ami a cselekvéskoordínáció szempontjából lényeges értelemmegértés adott határait jelenti, és a kommunikatív cselekvés, ami a különböző életvilágokból adódó megértési perspektívákat hivatott összeegyeztetni, koordinálja az interakciókat. Az életvilág hermeneutikai (értelemmegértés, életvilág) és intézményi szintjének megkülönböztetésével helyezik el a civil társadalmat a struktúrában, a civil társadalmat az életvilág intézményi oldalra helyezve (HUSZÁR 2008). A koncepció lényege, mint az a politikai társadalom és gazdasági társadalom lehatárolásából is következik, hogy a rendszer és életvilág szétválasztásának felpuhításával a kettő integrációs forma közötti közvetítő zónát leírják (HUSZÁR 2008). A civil társadalom intézményeiben tehát már nem csupán a kölcsönös megértés adott feltételeire támaszkodnak az interakciók, hanem szervezeti kereteket is igénybe vesznek, ezek a szervezeti keretek viszont még függetlenek a rendszerek által vezérelt cselekvési programoktól. A civil társadalom funkciója ennek megfelelően már nem a magánérdekek és közhatalom közötti közvetítésben határozható meg, hanem a rendszerek és az életvilág közötti közvetítésben. Itt tehát Habermas életvilágyarmatosítás tézisének nyújtják egy alternatíváját, Habermasnál ugyanis a két szféra közötti kölcsönhatás egy irányú tendenciában összegződik, a rendszerszerű folyamatok behatolnak és zavart keltenek az életvilágban, ezzel szemben Cohen és Arato elmélete alapján az ellentétes irányú hatások kifejtésére is lehetőség van (1. ábra).

1. ÁBRA A rendszer és az életvilág között elhelyezkedő intézmények ❖ forrás: HUSZÁR 2008. 119.)

A civil társadalom fenti két meghatározása alapján mindazok a visszacsatolási folyamatok megfigyelhetők, amiket vagy nem tudtunk megfelelően leírni (egyéni szükséglet-modell), vagy pedig egy leegyszerűsített funkcionális összefüggésként tudtunk megközelíteni (társadalmi tőke-modell). A kérdésfeltevésünk magvát jelentő részvétel problémája a civil társadalom modelljében mind a strukturális elemek közötti funkcionális összefüggéseket, mind pedig az intenciójuk szerint valamilyen politikai célt elérni kívánó, a civilség értelmi és intézményes formáira épülő cselekvést képesek lehetünk elhelyezni. Ha a társadalomelméleti szinten differenciáltabb Cohen–Arato-féle civil társadalom modellt alkalmazzuk, akkor az egyén és demokratikus politikai rendszer közötti terület teljességét formába tudjuk önteni. Ha a kategorizált cselekvések értelme szerint definiált Keane-féle ideáltípust elégségesnek tartjuk, akkor pedig továbbra is lehetőségünk van arra, hogy a civil társadalom funkcióját megvizsgáljuk a módosított Habermas-i kerettől szükség esetén függetlenül.

3. Metaelméleti keret

A fent ismertetett három modellezési lehetőséget az egyén és társadalmi rendszerek között kifizülő eseménytérhez való viszonyukban igyekeztünk elhelyezni. Az egyéni szükségletek modelljében a társadalmi és rendszerintegráció összefüggése az egyéni szükségletek szempontjából nélkülözhetetlen rendszerfolyamatok és az ezzel párhuzamosan működő és hasonló funkciójú társas kapcsolatok azonos irányú, tehát az individuális állapotok reprodukcióját lehetővé tevő hatásait mutatja ki. A modellben domináns folyamatot a civilizációs minták szükséglet-hierarchiában való megjelenése és kondicionálódása alkotja, amit a társadalmi pozícióból és miliőből adódó sajátosságok tesznek lehetővé vagy akadályoznak, ezeket pedig a két integrációs módban zajló folyamatok határozzák meg. Mivel ebben a civilizációs paradigmában a legfontosabb ágensnek az állam (ezt kibővítve a politikai rendszer mellett a további társadalmi alrendszerek) számít, döntően arról van szó, hogy a rendszerműködés által vezérelt folyamatok milyen intézményeket dolgoznak ki a (civilizált) cselekvések becsatornázására, lehetővé tételére. A fogyasztóként, szavazópolgárként, alapjogokkal rendelkező állampolgárként felismert cselekvők ezeken a sémákon keresztül tudnak kapcsolódni az alrendszerek működéséhez, és képesek elsőrendű módon fedezni bizonyos szükségleteiket. A demokratikus részvétel tehát elsősorban a politikai rendszer által integrált és más alrendszerek, illetve a társas kapcsolatok által lehetővé tett cselekvés. A társadalmi tőke a társadalmi integráció és rendszerintegráció kérdését úgy hozza összefüggésbe, hogy valamilyen empirikusan mérhetővé tett sémában, tehát a hatások finom mechanikáját bedobozolva állapít meg a két integráció-mód között összefüggést. Ez az összefüggés egyirányú, mivel elsősorban a rendszerteljesítmények (legyen az a demokrácia vagy a kapitalista piacgazdaság) számára kedvező társadalmi környezetet igyekszik kimutatni. A horizontális társulások, a normák, a bizalom és a koordinált cselekvések hálózatainak, amik tehát a társadalmi integráció sémájában jönnek létre, minél sűrűbb kiépülése a stabil politikai és gazdasági működés feltételeit jelentik. Ebben a modellben tehát sem arról nem szerezhetünk információt, milyen módon lehetségesek és valósulnak meg a társas cselekvések, sem pedig arról, hogyan kapcsolódnak ezek a cselekvések rendszerfolyamatokhoz, hanem normatív-analitikus módon egy ideális társadalmi integrációs sűrűségtől való eltérésből magyarázhatunk rendszerszerű teljesítményeket. A társadalmi tőke modellje tehát feltételezi, hogy van gyengén integrált társadalom, ahol a horizontális kapcsolatok nem sűrűsödnek és ennek eredménye-

képpen a politikai és gazdasági folyamatok is akadoznak. Az integrálatlan társadalom képe helyett viszont pontosan azt érdemes feltételeznünk, hogy a normatívan kitüntetett integrációs mechanizmusok egy szintén idealizált politikai rezsimmel mutatnak pozitív összefüggést, az ettől eltérő állapotokkal jellemezhető társadalmakban egészen egyszerűen mind rendszerszinten és főképpen a társadalmi integráció szintjén eltérő logikák működnek. Ezt a problémát a civil társadalom modelljében is igen nehezen lehet kezelni.

Ahhoz, hogy a különböző modellezési lehetőségek mögötti átfogóbb társadalomelméleti szempontokat is, tehát az integrációra vonatkozó kérdéseket még alaposabban megvizsgáljuk, a Sík DOMONKOS (2011) által kidolgozott (meta-)elméleti keret lehet segítségünkre. Ebben a keretben egyrészt megvizsgálhatjuk, hogy milyen további lehetőségek adódnak, a feltételezésünk szerint, az egyén és társadalmi rendszerek szintjei közötti területet átfogó demokrácia és részvétel probléma megragadására. Továbbá, hogyan lehet ezt a kérdést egy a magyar társadalomfejlődés és modernizálódás folyamataira szabott társadalomelméletben vizsgálni, a társadalmi tőke és a civil társadalom koncepciók esetében is érzékelhető ugyanis a nyugati társadalmakra jellemző társadalomfejlődés középpontba állítása.

Sík célja egy olyan társadalomelmélet kidolgozása, mellyel a magyar társadalomfejlődés modernizációs tendenciái vizsgálhatóvá és megítélhetővé válnak. Az elméletépítés stratégiája, hogy elsőként meghatározza a szociológiaelmélet teljes játéktérét (integráció szintjei), majd a lehetőségek terében elhelyezi a legfontosabb kortárs szociológiaelméleti megoldásokat (Habermas, Bourdieu, Luhmann), melyek mindegyike sajátos és különböző aspektusát ragadja meg a szocialitásnak, végül ezeket egy a hálózatelmélet által lehetővé tett meta-elméleti keretben hangolja össze.

Az első kérdés a társadalmi integrációs lehetséges szintjeire vonatkozik. A problémát Sík a szocialitás legelemibb, „ontológiai” szintjére helyezi, tehát arra a kérdésre, hogyan lehetségesek társadalmi jelenségek, hogyan valósul meg társadalmi interakció. A választ Sík szerint a klasszikus szociológiából nyerhetjük, a weberi és durkheimi szociológiaelméletek tulajdonképpen meg is határozzák ezeket a lehetséges szinteket. Weber jól ismert cselekvéseméleti válasza arra, hogy mi a szociológia tárgya, lényegében már érzékelteti a mozgásteret. A társadalmi cselekvés, ami szubjektív és szándékolt értelme szerint másokra vonatkozik, egyrészt különbözik a szándékolt értelmet nem tartalmazó reaktív viselkedéstől, másrészt a közvetlen értelmi tartalommal nem rendelkező társadalmi intézményektől, melyeket csak azokon a társadalmi cselekvéseken keresztül érthetünk meg Weber szerint, melyek keretét szolgálnak (Sík 2011). Tehát Weber szerint sem az intencionális tartalomtól mentes viselkedés, se azok emergenciájából létrejövő intézmények nem közvetlen tárgyai a szociológiának, a társadalmi interakciókat így lényegében az egymás cselekvéseinek megértése teszi lehetővé. A weberi megközelítés komplementerét Durkheim jelenti, aki a társadalmi tény fogalmával nem szubjektív értelmi tartalmakat, hanem objektív, kényszerítő erővel bíró ténybeli összefüggéseket tesz a szociológia tárgyává: „Durkheim szerint tehát a társas létre visszavezethető kényszerek struktúrájaként értelmezett társadalmi tények a társadalmi integráció forrásai” (Sík 2011. 127.). A társadalmi interakciók tehát azáltal lehetségesek, hogy vannak olyan struktúrák, amik az egyének felett működve, mindenkire kényszerítő erővel hatnak. Durkheim ezeket lényegében mindkét, Weber által kizárt, irányban meghatározza. A mechanikus szolidaritás fogalmával a tudatunk kollektív dimenziójára utal, ami reakciószereűen, tehát a szándékosságot megelőző módon, határozza meg a társas interakciókat. A kollektív tudat tehát az intencionalitást megelőző szintet strukturalja, integrálja a társadalmi interakcióknak, ezt nevezi Sík az integráció pre-intencionális szintjének. Az organikus szolidaritás, ami a

mechanikussal ellentétben és azt felváltva nem a tudatok hasonlóságán, hanem különbözőségén alapul, keretét a modern társadalomban fokozódó munkamegosztás révén létrejövő funkcionális differenciálódás jelenti. Az integrációt tehát már nem a mindenkiben közös kollektív tudat által strukturált kényszerek, a normativitás biztosítják, hanem azok a mechanizmusok, amik a tudatok különbözősége ellenére képesek egyben tartani a társadalmat: „A piac és az intézményes jogrend a társadalmi integráció olyan formájára utal, ami különbözik mind a pre-intencionális kollektív tudaton, mind pedig az értelmi tartalmak egymáshoz igazodásán alapuló integrációtól.” (Sík 2011. 128.), ez jelenti a társadalmi integráció poszt-intencionális szintjét.

Bourdieu, Habermas és Luhmann szociológiaelméletei lényegében a szocialitás így meghatározható teljes spektrumát lefedik sajátyszerű logikájuk alapján (2. ábra).

	PRE-INTENCIONÁLIS	INTENCIONÁLIS	POSZT-INTENCIONÁLIS
Habermas (kiterjesztett)	- (cselekvéskoordináció koordinációja)	Kommunikatív cselekvés, életvilág	Szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok
Luhmann	Szemantika (nem tudatosuló)	Szemantika (tudatosuló)	Szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok
Bourdieu	Habitus	Illúzió	Mező
White	Diszciplína, stílus (nem tudatosuló)	Diszciplína, stílus (tudatosuló), retorika	Intézmény, kontroll-rezsim, a hálózat morfológiai jellemzői
Latour	Mediátorok, intermediátorok (nem tudatosuló)	Mediátorok, intermediátorok (tudatosuló)	Makro-aktánsok, a hálózat morfológiai jellemzői

2. ÁBRA A társadalmi integráció elméletei szintek és szerzők szerinti bontásban ❖ forrás: Sík 2011

Bourdieu-nél az intencionális szinten egy a játék analógiájával megérthető integrációs séma koordinálja a cselekvéseket. A játék kereteit egy illúzió biztosítja, ami involválja a szereplőket azzal, hogy materiális és szimbolikus javak formájában kijelöli, mi értékes, mi a cselekvések tétje, létrehozza a közös játék játszásához szükséges jelentéstartományt (Sík 2011). Az illúzió létrehozásáért és fenntartásáért a szimbolikus erőszak különböző mechanizmusai felelnek, melyek egy hosszantartó kondicionálási folyamatban kialakítják a szereplők habitusait, melyek cselekvési diszpozíciókat és jelentéseket tartalmaznak, pre-intencionális szinten strukturálva a cselekvést: „A habitus kialakulásának folyamatába egyaránt beletartozik, a libidó társadalmisítása (vagyis a releváns vágyak, az érdemes játékok körének kijelölése), valamint a cselekvési stratégiák begyakorlása (vagyis a társadalmi gyakorlatok kialakulása, a játékstratégiák elsajátítása). Ilyenformán a habitus egyszerre jelöli ki a cselekvési célok és a célérés kereteit.” (Sík 2011. 131.). A szimbolikus erőszak által létrejövő habitus és az illúziók mentén működő társadalmi gyakorlatok végül a poszt-intencionális szinten is sajátos struktúrákba rendeződnek, az egyes játékterek olyan mezőket alkotnak, melyek végső soron integrálják a cselekvéshelyzeteket, elkülönítve az objektív lehetőségeket jelentő társadalmi pozíciókat és tőkéket, és meghatározva a konfliktusok irányát és a pozíciók reprodukálódásának kereteit.

Luhmannál az integráció problémája a kettős kontingencia feloldásának formájában jelenik meg (Sík 2011). A műveletileg zárt autopoietikus rendszerek közül szociológiai szempontból az egyaránt értelem-feldolgozó rendszerként meghatározható pszichikai és szociális rendszerek egymáshoz való kapcsolódása esetén kialakuló struktúrák jelentik az integráció megoldásait. A kettős kontingencia abból adódik, hogy az értelemfeldolgozó rendszerek műveletileg zártak, tehát közvetlenül nem, csupán saját struktúráikon keresztül képesek egymáshoz viszonyulni. Ezekben az interakciós helyzetekben folyamatos szelekciós és re-kombinációs, tehát evolúciós folyamatban alakulhatnak ki azok az értelemformák a kapcsolódó rendszereken belül, melyek hasonlóságuk révén alkalmasak arra, hogy megfelelő értelmi perspektívát jelentsenek a társadalmi rendszer műveletként azonosított kommunikációk folyamatos fennmaradása számára. Ezek az értelemstruktúrák, vagyis szemantikák tehát mind a társadalmi rendszerek műveletei által meghatározott pályákon, mind a pszichikai rendszerek értelem-feldolgozó teljesítménye mentén alakulnak. Ennek megfelelően elképzelhetőek olyan szemantikák (értelmi perspektívák), melyek az értelmi rendszerekben tudatosulva az integráció intencionális szintjét jelentik, vagy nem tudatosulva a pre-intencionális szinten lehetővé téve a kettős kontingenciák feloldását, továbbá a társadalomfejlődés Luhmann által dominánsnak tartott folyamatában speciális szemantikák, szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok (pénz, hatalom, stb.), melyek funkcionálisan differenciált alrendszerek lefűződését teszik lehetővé, és melyek egy poszt-intencionális szinten integrálják az interakciókat (Sík 2011).

Habermas társadalomelméletébe explicit módon építi be a különböző integrációs szinteken megfogalmazható társadalom-leírásokat: „A társadalom integrációját egyfelől a cselekvők szándékainak összehangolása (intencionális integráció), másfelől a cselekvések nem-szándékolt következményei alkotta rendszerek intézményesített koordinációja biztosítja (poszt-intencionális integráció)” (Sík 2011. 136). A szándékok összehangolását vagy a nyelvi interakciókban újratermelődő közös életvilág (értelemhorizont), vagy a kölcsönös megértést ennek komplementereként lehetővé tevő kommunikatív cselekvés teszi lehetővé. Az életvilágok fejlődése során válik csak lehetővé a szimbolikusan általánosított médiumok alapján működő rendszerek létrejötte, vagyis a rendszerintegráció. Sík a Habermasi elméletet a pre-intencionális szinten a cselekvéskoordináció koordinációjának problémájából kiindulva egészíti ki: „azokban a cselekvéshelyzetekben, amikor maga a cselekvéskoordinációs funkciót betöltő kommunikatív cselekvés akad meg, csakis a pre-intencionálisan integrált kapcsolatokhoz visszalépve van lehetőség a probléma áthidalására. Ilyen kapcsolatoknak tekinthetők a lévinasi értelemben vett közelség és az arendti nyilvánosság.” (Sík 2011. 136.).

Ahhoz, hogy a három elméletet a szocialitás párhuzamosan létező, komplementer aspektusainak megragadására alkalmas rendbe szervezze, Sík a White- és Latour-féle hálózatelméleti belátásokra alapoz, így azt javasolja, hogy mielőtt döntenénk a különböző nagyméletek által kijelölt integrációs módok kérdésében, a szocialitást, mint a különböző integrációs szinteken összekapcsolt tárgyak és személyek egymásba ágyazódó hálózatait ragadjuk meg (Sík 2011). Ezt a belátást kiegészíti azzal, hogy Bourdieu, Luhmann és Habermas elmélete sajátos értékvonatkoztatásuk révén elkülönülve, de a valóság különböző, egymást kiegészítő aspektusait meghatározva, a hálózati morfológiákkal azonosítva állítható párhuzamba, így a priori módon egyik elemzési lehetőségéről sem kell lemondanunk (*lásd a 3. ábrát*).

	EMANCIPATORIKUS	Érdekalapú	Önfenntartó
Pre-intencionális	Cselekvéskoordináció koordinációja	Habitus	Szemantika (nem tudatosuló)
Intencionális	Kommunikatív cselekvés/ életvilág	Illúzió	Szemantika (tudatosuló)
Poszt-intencionális	Differenciálódó mező/ rendszer	Mező	Rendszer

3. ábra ❖ A társadalmi integráció formái (forrás: Sík)

A részvétel kérdéseivel kapcsolatosan ennek az a jelentősége, hogy az egyes modellekben található, valamilyen értelemben kitüntetett folyamatok és összefüggések mellett szisztematikusan megállapíthatóak legyenek az eltérések. A fenti modellek és a részvétel konceptualizálása ugyanis az így meghatározható hálózati összefüggéseknek csak bizonyos kombinációit emelik ki, vagy a kategoriális lehatárolások, vagy az empirikus eredmények, vagy az elméleti kontextusuk miatt. A Sík által kínált elméleti keretet használva tehát abból a feltételezésből kell kiindulni, hogy elvben bármilyen hálózati konfiguráció és ennek bármiféle dinamikája elképzelhető, ugyanakkor az a néhány fogalmi csomópont, ami köré az érdeklődésünket szervezni igyekszünk, elméletileg kijelöl bizonyos összefüggéseket.

A részvétel fogalmát a fentiekben úgy határoztuk meg, mint a többé-kevésbé intézményszerű cselekvési lehetőségekben való részvételt. Ez egyfelől azt jelenti, hogy valamilyen módon kiemelünk egy cselekvőt, illetve kijelölünk egy hálózatot, ami valamilyen kidolgozott reprodukciós móddal jellemezhető és ez a cselekvőben intencionálisan tudatosul. A részvétel tehát olyan aktivitás, ami tudatosuló szemantikákon keresztül, cselekvési lehetőségeket reprodukáló, kommunikatív műveletek összehangolódása révén fenntartott hálózatokat, a fenti terminológia szerint intencionális szinten integrált önfenntartó hálózatokba való beágyazottságot jelent. Az önfenntartó logika persze nem zárja ki, hogy az adott hálózatban tudatosuló érdekek (ahol a közös érdek az önfenntartás és nem a rákapcsolódás funkciója lesz), pre-intencionális szemantikák (egy családban jelenlévő testi gesztusok összehangoltsága), vagy a többi felsorolt logikák jelen legyenek, de a részvétel szempontjából lényeges társulásokat az önfenntartás logikája tartja össze, illetve az erre tett tudatos erőfeszítéseknek formát adó szemantikák. Tovább pontosítva, interakciós vagy szervezeti rendszerek formájában (LUHMANN 2009. 15–26.) alakuló szemantikák (a testi gesztusoktól és a szimbolikus médiumoktól is eltérő) mentén fenntartott hálózatokról van szó.

A részvétellel kapcsolatosan a következő kérdés, hogyan lehet az így meghatározott hálózatokra rákapcsolódni, illetve hogyan jöhetnek létre ezek a hálózatok. Itt a habitusok és illúziók által társadalmisított vágyak és értékek által motivált rákapcsolódásról lehet szó, az önfenntartó hálózatra való rákapcsolódással ugyanakkor ezek a logikák alárendelődnek: a vágy a társulás által kínált kollektív cselekvés formájában kielégül. Ez lényegében azt jelenti, hogy a posztintencionális érdekalapú integrációs szintbe való átcsúszást megakadályozza, hogy az illúzió által kívánatosá váló érték nem sajátítódik el tökéként, hanem a társulás kollektív cselekvésével azonosulva kielégül. Ezt kézenfekvőbben a kollektív fogyasztás fogalmával világíthatjuk meg, vagy az élménytársadalom terminológiájában az élmény alapján szerveződő társulásokkal (SCHULZE 2003). A közös szórakozási formák, élményszerzési lehetőségek motívumként jelen lehetnek egy társuláshoz való csatlakozás esetében, de a kollektív cselekvéssel azonosulva a társulás fenntartásának rendelődnek alá, nem pedig szimbolikus tőkék megszerzésének közös stratégiáinak.

Vagyis az így feltételezhető hálózati konfigurációval az is kimutatható, hogyan teszik lehetővé a posztintencionális szinteken zajló folyamatok a társulások létrejöttét és fennmaradását közvetlenül: az önfenntartó szemantikák részei a vágyakat (igényeket) intencionálisan felfoghatóvá tévő illúziók, mint szimbolikus, jelentéssel teli értelemformák.

A részvétel, az ezzel összefüggésben működő rákapcsolódás és a részvételt lehetővé tévő rendszerfolyamatok mellett az utolsó kérdés, amit elméletileg el kell különíteni, a társulások által kiváltható hatás kérdése. A részvétel keretét jelentő, önfenntartó hálózatok valamilyen módon zárt, tehát környezetükre csak szelektíven nyitott kommunikációs műveletek révén képesek elkülönülni. Így a hatásuk formáját a strukturális kapcsolódás luhmanni fogalmával lehet megragadni (LUHMANN 2009. 230–274.), a környezetükkel való stabil kapcsolatokat jelentő, önfenntartást szolgáló szemantikák a kapcsolódásra alkalmas struktúrák, vagyis a környező rendszerekkel ko-evolúciós folyamatban összehangolódó értelmi perspektívák jelentik azokat a stabil kapcsolódási lehetőségeket, amit az önfenntartó hálózati logika alapján feltételezhetünk. Például sajátos szemantikák köré szerveződő diskurzusokat fenntartó társulások, önfenntartó hálózatok módjára, idővel olyan stabil igazodási „kényszert” jelenthetnek a környezetükben található rendszerek számára, hogy a szemantikáik elterjednek (lásd a népesedési vitákat: HELLER–NÉMEDI–RÉNYI 1990).

A következő kérdés, hogy a fentebb vázolt három modell alapján elképzelhető összefüggéseket sikerült-e az így meghatározott részvétel fogalmon keresztül lefedni. Amennyiben igen, akkor az alapkérdésünket szisztematikusan el tudtuk helyezni egy egységes elméleti keretben, vagyis egy tágabb modellben lehetséges megfigyelni azokat a problémákat, melyek a demokrácia megújulásának esélyét biztosító részvétel megvalósulását érintik.

Az egyéni szükségletek modelljében megfogalmazható összefüggések jól illeszkednek a bourdieu-i elmélettel kidolgozott érdekalapú integrációs aspektushoz. A civilizációs minták szükségletekké válása, az elsajátítás és a szükséglet kielégítés társadalmi pozícióhoz kötöttsége, stb. mind megfigyelhető a habitus-illúzió-mező fogalmai mentén meghatározott, reprodukciós körfolyamat mozzanataival, a társadalmi tőke által feltételezett funkcionális összefüggés a stabil rendszer-környezet kapcsolódásokat fenntartó szemantikai evolúcióval, illetve a Cohen–Arato civil társadalom modellben megfogalmazott intézményes-életvilág szint az intencionális szinten önfenntartó (interakciós vagy szervezeti rendszereken alapuló) hálózati logikával. Kiegészítést kell viszont tennünk a gazdasági és politikai társadalom, illetve a civil társadalom elkülönülésének kérdésében. A civil társadalmat nem a hatalom megragadása motiválja (érdekalapú, poszt-intencionálisan integrált) és hatását nem a hatalom médiumán keresztül fejt ki (önfenntartó, poszt-intencionálisan integrált), hanem a diffúzabb és szabadabb kommunikáción keresztül. Ennyiben a lehatárolásunk megfelel a modellben meghatározottnak, de az a kérdés nyitva marad, hogy az intencionális szinten önfenntartó és egymástól elkülönülő hálózatok sokasága hogyan képes együttműködni. Erre kézenfekvő módon az emancipatorikus logikák nyújtanak lehetőséget. A konvencionálissá vált és hálózatok közötti interakciót adott esetben blokkoló, önfenntartó szemantikákat pre-intencionális szinten a közelség vagy nyilvánosság, intencionális szinten a kommunikatív cselekvés, poszt-intencionális szinten pedig diffúz befolyás tőkésítése vagy egy szimbolikus médium igénybevétele révén lehet megoldani. Ez utóbbival magyarázhatjuk azt az Arato által kiemelt folyamatot (ARATO 1999), hogy a politikai társadalom sok esetben, pontosan a civil befolyás tőkésítésével, pontosan a civil társadalomból toborozza magát.

4. Összegzés

A részvétel fogalmat elhelyezve – a különböző perspektívájú modellálási lehetőség által meghatározott összefüggések figyelembe vételével – a Sík-féle elméletben, lehetővé teszi, hogy a kutatásunk során megvalósított értelmezési utak mellett előbukkanjanak azok az összefüggések, melyekre nem kerestünk választ. A részvétel fenti konceptualizálásával, ami különböző integrációs módok terében kiemel bizonyos konfigurációkat, melyek a demokrácia részvételen keresztüli megújulásában idealizálhatóak, aprólékosan kimutathatóak azok a pályák, amelyek mentén ez a folyamat ellehetetlenülhet. Itt elsősorban egy ilyen mozzanatot szeretnék kiemelni, ami már felületesebb vizsgálódás tárgyát képezte korábban (Császár 2012). Az eddigi eredmények alapján az a folyamat a legkevésbé világos, ami társulások stabilizálódását, tehát az önfenntartó szemantikák kialakulását érinti. Vagyis az a folyamat, hogy a kívánatos, szimbolikus javak milyen formái alakulnak ki és terjednek el széleskörűen, hogy aztán önfenntartó szemantikák részei lehessenek, illetve hogyan tud ez az elsajátítási folyamat az érdekalapú szerveződés pályájáról az önfenntartás pályájára állni. Magyarul milyen értelmi tartalmak és értelemképződési (tudatosulási) folyamatok motiválhatják és kollektivizálhatják az egyéneket úgy, hogy ez az együttműködés időbeli stabilitásra tegyen szert, ami a hatás kiváltásának feltétele lehet. Ennek egyik módja, ami egyúttal a folyamat fenyegetettségét is jelzi, a svéd civil társadalom példáján figyelhető meg (von EsSEN – HVENMARK 2010). A Svédországra jellemző, nagy létszámú tagsággal és kifinomult szervezeti keretekkel rendelkező civil szervezetekhez fűződő tagság a résztvevők számára egyfajta „értelmi konténer”, hogy a társadalomért való cselekvés értékét átérzezhessék (von EsSEN – HVENMARK 2010). A nagy civil szervezetek tehát motiválják a tagságot a civilizációs minták elsajátításával kialakult és illúzióként tudatosuló szimbolikus jószág, a „társadalomért cselekvés” átérzésének és megvalósításának lehetőségével. Ezt a lehetőséget egy önfenntartó logikát jelentő szervezeti integráció fűzi le az igény tőkésítésének pályájáról, ennyiben tehát az ideális részvételi folyamat keretein belül maradunk. A svéd civil szervezetek némelyike ugyanakkor olyan méretű és komplex hálózatokká duzzadt, mely már nagyon nehezen átlátható a tagok számára, illetve sok esetben az állami ellátórendszerekbe integrálódik, átvéve valamilyen közfeladatot. Ez a két momentum oda vezet, hogy a tagság egyrészt passzív és rutinszerű attitűdöt alakít ki idővel, vagyis csupán az adakozásra és a formális tagságra korlátozódik az aktivitása, a szervezet pedig a menedzsment önállósodásával olyan poszt-intencionálisan szervezett elvek alapján kezd működni, mint a marketing módszerekkel megvalósított tagtoborzás és adományszerzés, vagy közfeladatok ellátása közfinanszírozás fejében. Talán jellemző módon, az intencionális szinten önfenntartó hálózatok posztintencionális szintbe való integrálódásának és feloldódásának eltérő típusát a magyar társadalomban figyelhetjük meg. Erre jó példa a civil társadalmi mozgalomként induló Demokratikus Charta, ami befolyása tőkésítésével politikai stratégiák tétjévé és tőkéjévé vált (Bozóki 1997).

A kérdés tehát, amit kiemelhetünk az, hogy melyek azok az önfenntartó szemantikák, amik stabil hálózatokat eredményeznek és elkerülik az értelmi feloldódást vagy tőkésítést, illetve ezeknek a szemantikáknak a kialakulásában milyen alrendszerek (művészet, tömegmédia, tudomány, stb.) meghatározóak, továbbá milyen civilizációs folyamat teszi őket kívánatosá és felismerhetővé.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ARATO, A. 1999: Civil társadalom Lengyelországban és Magyarországon. In Arato, A.: *Civil társadalom, forradalom és alkotmány*. Budapest, Új Mandátum Kiadó. 53–81.
- BOURDIEU, P. 2004: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Kiadó. 122–137.
- Bozókai A. 1997: Mozgalmi-értelmiségi politika a rendszerváltás után: a Demokratikus Charta. *Politikatudományi Szemle* 1997. 1. sz. 98–135.
- CASTEL, R. 1993: A nélkülözéstől a kivetettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. *Esély*, 1993. 3. sz. 3–23.
- COLEMAN, J. S. 1988: A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): *Tőkefajták*. Budapest, Aula. 11–44.
- CSÁSZÁR B. 2012: A falu mint (fiktív?) közösség. In Utasi Á. (szerk.): *Közösségi és közéleti aktivitás*. Szeged, *Belvedere Meridionale*, 57–70.
- VON ESSEN J. – HVENMARK J. 2010: *A Civic Trinity in Transformation? Changing Patterns and Perspectives on Membership, Volunteering and Citizenship in Swedish Civil Society*. http://c.ymcdn.com/sites/www.istr.org/resource/resmgr/working_papers_istanbul/von_essen_hvenmark_wp10.pdf
- FERGE Zs. 1999: A civilizációs folyamat fenyegetettsége. *Magyar Tudomány*, 1999. 10. sz. 1153–1170.
- FÜZÉR K. – GERŐ M. – SÍK E. – ZONGOR G. 2006: Társadalmi tőke és fejlesztés. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport*. Budapest, TÁRKI 335–350.
- HABERMAS, J. 1993: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HABERMAS, J. 2011: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HELLER M. – NÉMEDI D. – RÉNYI Á. 1990: *Népességi viták Magyarországon 1960–1986*. Budapest, KSH Népességtudományi Kutató Intézet.
- HUSZÁR Á. 2008: Osztály és civil társadalom. A kritikai társadalomtudomány két irányzatáról. In Némédi D. (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest, Napvilág. 99–150.
- ILONSKI G. – LENGYEL GY. 2009: Válaszúton: konszolidált vagy színlelt demokrácia. *Politikatudományi Szemle* 2009. 1. sz. 7–25.
- KEANE, J. 2004: *Civil társadalom: régi képzetek, új látomások*. Budapest, Typotex.
- KMETTY Z. 2012: Egy fogalom margójára. *Civil Szemle* 2012. 1. sz. 15–21.
- LUHMANN, N. 2009: *Szociális rendszerek*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- SCHULZE, G. 2003: A Német Szövetségi Köztársaság kulturális átalakulása. In Wessely A. (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest, Osiris Kiadó. 186–204.
- SÍK D. 2011: Bourdieu, Habermas, Luhmann: egy hálózatomléleti szintézis vázlata. *Replika* 2011. 75. sz. 123–165.
- TÓTH I. Gy. 2009: Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében. A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése. Budapest: TÁRKI.
- UTASI Á. 1996: A társadalmi integráció és szolidaritás alapjai: a bizalmas kapcsolatok. *Századvég* 24. 2002. 2. sz. 3–25.
- UTASI Á. 2013: *Kötelékben*. Szolidaritás-hálók és közélet. Szeged, *Belvedere Meridionale*.